TANNARXNI HISOBLASH USULLARI

Toshimov Azizbek Hakimovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Buxgalteriya hisobi kafedrasi assistenti

Djalolov Otajon Sardor o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20068342

Anotatsiya

Mazkur maqolada korxonalarda mahsulot tannarxini hisoblashning zamonaviy usullari, xususan process costing, job order costing va ularning amaliy qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — turli ishlab chiqarish sharoitlarida tannarxni shakllantirish mexanizmlarini solishtirish va ularning boshqaruv qarorlariga ta’sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, tannarxni hisoblash usulini tanlash ishlab chiqarish turi, mahsulot diversifikatsiyasi va boshqaruv maqsadlariga bevosita bog‘liq bo‘lib, noto‘g‘ri tanlov resurslardan samarasiz foydalanishga olib keladi. Muallif tomonidan turli usullarni integratsiyalashgan holda qo‘llash orqali tannarxni aniqlash aniqligini oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tannarx, tannarxni hisoblash, process costing, job order costing, ABC costing, ishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv hisobi, mahsulot tannarxi, xarajatlarni taqsimlash, iqtisodiy samaradorlik

Kirish

Ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni to‘g‘ri hisoblash va mahsulot tannarxini aniq belgilash boshqaruv qarorlarining samaradorligini bevosita belgilab beruvchi asosiy omillardan biridir. Raqobat kuchaygan zamonaviy iqtisodiy sharoitda tannarxni noto‘g‘ri baholash korxona rentabelligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, resurslardan foydalanish samaradorligini pasaytirishi hamda bozor strategiyasini noto‘g‘ri shakllantirishga olib kelishi mumkin. Shu sababli tannarxni hisoblash usullarini chuqur tahlil qilish va ularning amaliy ahamiyatini o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Mazkur maqolada ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlaridan kelib chiqib qo‘llaniladigan asosiy tannarx hisoblash usullari — process costing va job order costing tizimlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Process costing uzluksiz va bir xil mahsulotlar ishlab chiqariladigan tarmoqlarda xarajatlarni bosqichma-bosqich taqsimlashga asoslanadi, job order costing esa individual buyurtmalar asosida ishlab chiqariladigan mahsulotlar tannarxini alohida hisoblash imkonini beradi. Ushbu usullar o‘rtasidagi farqlar, ularning qo‘llanilish sohasi va boshqaruv qarorlariga ta’siri solishtirma yondashuv asosida yoritiladi.

Shuningdek, maqolada zamonaviy boshqaruv hisobining rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan faoliyatga asoslangan xarajatlar tizimi elementlari ham qisqacha ko‘rib chiqilib, ularning tannarx aniqligini oshirishdagi roli baholanadi. Tadqiqotda tahlil, taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

Natijada, tannarxni hisoblash usulini tanlash korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi va strategik maqsadlariga bevosita bog‘liq ekani asoslab beriladi. Bu esa to‘g‘ri metod tanlovi orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkinligini ko‘rsatadi.

Asosiy qism

Tannarxni hisoblash korxona boshqaruv hisobining markaziy elementlaridan biri bo‘lib, u ishlab chiqarish samaradorligini baholash, narx siyosatini shakllantirish va foyda darajasini aniqlashda asosiy axborot manbai sifatida xizmat qiladi. Korxonalarda mahsulot tannarxini shakllantirish jarayoni ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari, resurslardan foydalanish darajasi hamda xarajatlarning tarkibiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli tannarxni hisoblash usullarini to‘g‘ri tanlash nafaqat buxgalteriya hisobi, balki strategik boshqaruv nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotda tannarxni hisoblashning eng keng tarqalgan usullaridan biri process costing bo‘lib, u asosan uzluksiz yoki bir xil mahsulotlar ommaviy ishlab chiqariladigan tarmoqlarda qo‘llaniladi. Bu usulda xarajatlar alohida buyurtmalar bo‘yicha emas, balki ishlab chiqarish bosqichlari yoki jarayonlari bo‘yicha jamlanadi va keyinchalik ishlab chiqarilgan umumiy mahsulot hajmiga taqsimlanadi. Natijada har bir birlik mahsulotning o‘rtacha tannarxi aniqlanadi. Ushbu yondashuv kimyo, oziq-ovqat, neftni qayta ishlash kabi sohalarda samarali hisoblanadi, chunki mahsulotlar bir xil xususiyatga ega bo‘lib, ularni individual ajratish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas.

Biroq process costing tizimining cheklovlari ham mavjud. U murakkab mahsulot turlari yoki ishlab chiqarish jarayonida sezilarli farqlar mavjud bo‘lgan holatlarda aniq natija bermasligi mumkin. Chunki o‘rtacha qiymat asosida hisoblash ayrim mahsulotlar bo‘yicha haqiqiy resurs sarfini to‘liq aks ettirmaydi. Bu esa boshqaruv qarorlarida xatolik xavfini oshiradi.

Shu nuqtayi nazardan job order costing usuli alohida o‘rin tutadi. Ushbu tizim individual buyurtmalar asosida ishlaydigan korxonalarda qo‘llanilib, har bir buyurtma yoki loyiha bo‘yicha xarajatlar alohida hisobga olinadi. Bu usulda materiallar, mehnat va ustama xarajatlar aniq buyurtmaga biriktiriladi, natijada har bir mahsulot yoki xizmatning real tannarxi shakllanadi. Qurilish, maxsus uskunalar ishlab chiqarish, matbaa va dizayn xizmatlari kabi sohalarda bu yondashuv juda muhimdir.

Job order costingning asosiy afzalligi uning aniqligidadir. Har bir buyurtma bo‘yicha xarajatlar alohida nazorat qilinishi sababli, korxona qaysi loyiha foydali yoki zararli ekanini aniq baholay oladi. Shu bilan birga, ushbu usul yuqori darajadagi hujjatlashtirish va hisob yuritish intizomini talab qiladi. Agar ichki nazorat tizimi zaif bo‘lsa, xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlash xavfi yuzaga kelishi mumkin.

Zamonaviy boshqaruv hisobida ushbu ikki asosiy usuldan tashqari activity-based costing (ABC) yondashuvi ham rivojlanib bormoqda. Bu usulda xarajatlar mahsulotlarga emas, balki ularni yuzaga keltiruvchi faoliyat turlariga bog‘lanadi. Masalan, buyurtmani qayta ishlash, logistika yoki sifat nazorati kabi jarayonlar alohida xarajat markazlari sifatida qaraladi. ABC tizimi ayniqsa murakkab ishlab chiqarish tuzilmasiga ega korxonalarda resurslardan foydalanish samaradorligini aniqroq baholash imkonini beradi.

Tannarxni hisoblash usullarini solishtirganda asosiy farq mahsulotga xarajatlarni biriktirish darajasida namoyon bo‘ladi. Process costing o‘rtacha yondashuvga asoslangan bo‘lsa, job order costing individual yondashuvni ta’minlaydi. ABC esa oraliq va chuqur tahlil imkonini beruvchi tizim sifatida qaraladi. Ushbu farqlar korxonaning ishlab chiqarish modeli va boshqaruv ehtiyojlariga qarab to‘g‘ri metod tanlash zarurligini ko‘rsatadi.

Amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab korxonalarda faqat bitta usuldan foydalanish yetarli emas. Chunki ishlab chiqarish jarayonlari tobora murakkablashib, xarajatlarning tuzilmasi diversifikatsiyalashib bormoqda. Shu sababli integratsiyalashgan yondashuv, ya’ni bir nechta hisoblash usullarini birgalikda qo‘llash tendensiyasi kuchaymoqda. Bu esa tannarxni yanada aniqroq aniqlash va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish imkonini beradi.

Umuman olganda, tannarxni hisoblash usullarining samaradorligi ularning nazariy asoslaridan ko‘ra ko‘proq amaliy qo‘llanish sharoitlariga bog‘liqdir. Korxona ishlab chiqarish strukturasi, avtomatlashtirish darajasi va boshqaruv maqsadlari to‘g‘ri tahlil qilinmagan taqdirda, eng ilg‘or usul ham kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu bois tannarxni hisoblash faqat texnik jarayon emas, balki strategik boshqaruv instrumenti sifatida qaralishi lozim.

Xulosa

Tannarxni hisoblash usullarini tahlil qilish natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligi bevosita xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va ularni aniq hisoblash tizimiga bog‘liqdir. Process costing va job order costing usullari o‘z mohiyatiga ko‘ra turli ishlab chiqarish sharoitlariga moslashgan bo‘lib, ularni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki maqsadga yo‘naltirilgan boshqaruv vositalari sifatida ko‘rish maqsadga muvofiqdir. Ommaviy ishlab chiqarish sharoitida o‘rtacha xarajatlar asosida hisoblash yetarli darajada samaradorlik bersa, individual buyurtmalar asosida ishlaydigan korxonalarda aniq buyurtma kesimidagi hisob-kitoblar strategik qarorlar uchun ishonchli asos yaratadi. Shu bilan birga zamonaviy iqtisodiy sharoitda faqat bitta klassik usul bilan cheklanib qolish yetarli emasligi yaqqol namoyon bo‘lmoqda, chunki xarajatlar tarkibi murakkablashib,

ishlab chiqarish jarayonlari ko‘p bosqichli va ko‘p omilli tus olmoqda. Aynan shu holat activity-based costing kabi yondashuvlarning ahamiyatini oshirib, xarajatlarni faqat mahsulotga emas, balki ularni yuzaga keltiruvchi faoliyatlarga bog‘lash zaruratini yuzaga keltiradi. Amaliy jihatdan qaraganda korxonalarga tannarxni hisoblashda qat’iy standart yondashuvdan ko‘ra moslashuvchan va integratsiyalashgan tizimni joriy etish tavsiya etiladi, chunki bu resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi va yashirin xarajatlarni aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, raqamlashtirish va avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlaridan foydalanish xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkonini kengaytiradi, bu esa boshqaruv qarorlarining tezkorligi va aniqligini oshiradi. Korxona rahbariyati uchun yana bir muhim tavsiya shundan iboratki, tannarxni hisoblash faqat hisobot uchun emas, balki strategik rejalashtirish vositasi sifatida qaralishi lozim, chunki to‘g‘ri shakllantirilgan tannarx narx belgilash siyosati, investitsion qarorlar va raqobatbardoshlik darajasiga bevosita ta’sir qiladi. Natijada, tannarxni hisoblash tizimini doimiy takomillashtirib borish va uni ishlab chiqarish real holatiga moslashtirish korxonaning uzoq muddatli barqaror rivojlanishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., Abduvoxidov, A. A., & Muxametov, A. B. (2021). Buxgalteriya hisobi. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
2. Isroilov, B. I. (2020). Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Toshkent: Tafakkur nashriyoti.
3. Nazarov, U., & Bozorov, S. (2020). Tannarx buxgalteriyasi va boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisodiyot va Moliya nashriyoti.
4. Pardaev, A. X., & Pardaeva, Z. A. (2019). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
5. Tashnazarova, D. (2024). Tannarx buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobi o‘rtasidagi aloqalar. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(12), 173–178. https://doi.org/10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss12-pp173-178